

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНIN
ЖАРЧЫСЫ
ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. И.АРАБАЕВА**

**ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

**ЧЫГАРЫЛЫШЫ
ВЫПУСК**

10

БИШКЕК 2007

ВЕСТНИК

КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ И. АРАБАЕВА

СЕРИЯ: ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
ВЫПУСК: 10

Точка зрения опубликованных в Вестнике статей может не совпадать с позицией редколлегии. Материалы, публикуемые в журнале, признаются НАК Кыргызской Республики в качестве научной статьи.

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции КР.

Журнал распространяется в Кыргызской Республике и в странах СНГ.

ISBN 1654-5611

Адрес: г. Бишкек,
ул. Раззаков, 51.

Тел.: 66-39-90

Отпечатано в ГПТ «Мурас басмасы» при
КГУ им. И.Арабаева.

Подписано в печать 02.11.07

Тираж 200 экз.

Формат 21x29,7/16

Объем 30 б.т.

Бумага офсетная.

Главная редакционная коллегия

Бекбоев А.А.- доктор философских наук, профессор, главный редактор
Козубаев О.К.-канд. филос.наук, и.о.проф., зам. главного редактора

Члены редакционной коллегии

Чодураев Т.М.-д.г.н, проф.
Маанаев Э.Ж.- д.и.н., проф.
Рахимова М.Р.-д.п.н., проф.
Мусаев С. Ж.-д.ф.н., член-корр НАН КР.
Турдукулов Ф.З.-к.э.н., и.о.проф.
Ногаев М.А. к.ф.-м.н., и.о.проф.
Акиева Г.С.-д.п.н. проф.
Токсомбаева Э.Т. к.п.н., доц.
Тилекеев К.М.- к.п.н., доц.
Арынов Т.А.-к. ф.-м.н., доц.
Абдырахманов Т.А.-к.и.н., доц.
Борубаева А.Б.-к.ф.н., доц.
Алиев Ш.А.- д.п.н., проф..

Редакционная коллегия серии:

Мусаев С. Ж.-д.ф.н, член-корр НАН КР.
Борубаева А.Б.-к.ф.н., доц.
Саматов К.С.- д.ф.н., проф.
Кадырова Ш.К. к.ф.н., проф.
Осмонова С.А.- к.ф.н., проф.м.а.
Дуйшембиева А.О.-к.ф.н.,доц.
Абдраева А.Т.-к.ф.н., доц.

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ

Амердинова М. М. Этническая самозащита: уровни и задачи.....	9
Амердинова М. М. Роль образования в развитии общества.....	11
Арзыматова Ч. Ж. Парадигмальные функции научной картины мира.....	14
Ахметова Г.Г. Проблема взаимосвязи этического и эстетического в кочевой культуре.....	15
Баялиева А.С. Улуттук маданий дәөлөттөр-демократиялуу инсандын өнүгүшүнүн ажырагыс элементи.....	20
Джаманбаев Т.Ж., Джашакуева Б.К. Особенности обучения чтению учебного и научного текста с позиции теории деятельности.....	23
Донопбаева А.Ж. Роль инноваций в развитии малых предприятий Кыргызстана.....	25
Кененсариев А. К вопросам об интерпретации демократии.....	29
Кененсариев А. Выборы как проявление демократии.....	33
Иксатова С.Т. Негативное влияние порнографий на нравственное воспитание молодого поколения.....	38
Абдрахманов Т.А. Кыргызстан в системе стран СНГ: особенности и перспективы развития.....	42
Абдрахманова С.Д. О роли и значении софункционирования государственного и официального языков Кыргызстана.....	51
Алышева С.Ш. Тенгрисм - мировоззрение тюркских народов и фольклор.....	52
Бекташева В.У. Өмүрбеков Ч.К. Жумгал ерөөүүндөгү кыргыз аялдарынын салттуу зергер азем буюмдарынын өзгөчөлүктөрү.....	56
Жунусова М. М. Геополитические аспекты во взаимоотношениях стран Центральной Азии с мировыми державами.....	59
Жунусова М.М. Центральная Азия и Кыргызстан в орбите внешней политики России.....	62
Исраилова Р. Ценностная ориентация эстетики.....	64
Розахунова Н. Р. Современный взгляд на проблемы развития избирательных прав граждан Кыргызской Республики.....	68
Розахунова Н.Р. Розахунова М.Р. Проблема насилия над женщинами и детьми через призму нарушения прав человека в современном мире.....	74
Розахунова Н. Р. , Розахунова М.Р. Избирательные права женщин в Кыргызской Республики.....	79
Салахитдинова Э.Д. Лексические вопросы перевода.....	81
Розахунова Н.Р., Розахунова М.Р. Права человека должны стать структурным элементом Кыргызского Законодательства с позиции реализации права.....	84
Саралаев Т. О. Онтологические воззрения в философии Аш Шайха – ар Раиса.....	93
Турдугулов И. Сопоставительно-типологический анализ суперсегментных единиц (ударение) в английском, русском и кыргызском языках.....	95
Шамишиева М. Лейлек районунун топонимијасындагы семантикалык тутумдун маанилик жактан өзгөчөлөнүшү.....	97
Шамишиева М. Лейлек топонимијасынын пайда болуусунун тарыхый шарттары....	100
Ысмайыл кызы Т. Конфуцийчилик таалиминин генезиси жөнүндө.....	104
Абдраева А.Т. Прагматические типы безличных предложений.....	110
Ахматова А.А., Мусаева С.А. Структурные типы фразеологических калек.....	112
Мусаева С. А., Ахматова А.А. Типы дефиниций глагольных фразеологических единиц.....	115
Кадыркулова Э.С. The art of conversation.....	119
К.М.Кожогелдиева, А.С.Кожогелдиев Критичность мышления в усвоении научных знаний в ВУЗе.....	122
Мухамбетова Т., Маданова М., Токторбаев Т. Интегралдашкан сабак: Суу жана анын касиеттери жөнүндө пресс-конференция.....	124
Mussabaewa R.Sch. Die besondere Kennzeichnungen der deutschen Buchstaben.....	127
Рысова Г. Интерактивный метод преподавания иностранного языка детям раннего возраста.....	130

Кадырова О. Хор көркөм өнерүнүн мааниси.....	364
Кадырова О. Формирование музыкально-творческой деятельности будущего учителя музыки.....	366
Кадырова О. Преемственность школы и вуза в формировании интереса к учительскому труду.....	367
Камчибекова З.К. Цели и средства студенческого спорта.....	369
Каримов Т.Б. Песенное искусство Естая Беркимбаева.....	371
Култаева У.Б. Кыргыз прозасындағы романдың жаңы үлгусу.....	373
Култаева У. Б. Касым Тыныстанов – тарыхый-очерктик роман.....	377
Маматов У.К. Хор партиясын окуунун усулу.....	381
Назаралиева Ч. Формирование эстетического восприятия музыки.....	382
Немичева Е. Ю. Шейпинг - что это такое?	384
Рукавишникова Л.М. Психологические особенности спортивного мастерства.....	387
Чыныбеков З.Б., К вопросу интеграции народных подвижных игр в учебно – тренировочном процессе футболистов.....	390
Шамбетова Г. Положение о проведении педагогической практики студентов факультета художественной культуры и образования.....	393
Шопокова Т.А. Истоки и стилические особенности кыргызской музыки.....	394
Шопокова Т.А. О некоторых проблемах профессиональной подготовки учителей музыки.....	396
Юсубов Е. Базовые потребности возраста, как основа развития социальной компетентности у подростков.....	397
Юсубов Е. Формирование социальной активности и системы ценностных ориентаций у подростков.....	401
Аманбаева С. Э. Совершенствование речевой деятельности на текстовом материале.....	404
А. Алагезов, С. Ибрагимов Касымалы Баялинов публицист болгонбу?	406
Дашман А. Кыргыз жана түрк тилдериндең жума күндерүнүн аттары.....	408
Джапаров Н.Р. Архетипы древнекыргызских гидронимов.....	414
Дүйшембиева А. “Манас” эпосунун Түркіяда изилдениши.....	417
Жумаева Г. Кыргыз дүйнө тааным жана “Коркут Ата китебі”	421
Раймбекова М. Башталыгы кластарда сүйлемдү окутуудагы негизги маселелер.....	424
Саралаев Т. О. Методологические проблемы в изучении восточного перипатетизма.....	427
Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун «Мәлмәлүм» аттуу ырына лингвистикалык илик.....	431
Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун поэзиясындағы оқсюрондук коннотация....	434
Сулайманова Н. Азыркы кыргыз романы: көркөм образынын постикасы.....	437
Сулайманова Н. Казат Акматовдун «Мунабия» повестиндең психологиям маселеси.....	440
Үкүбаева Л. Молдо Кылыштын чыгармаларына жаңыча көз караш.....	443
Абылжакимова Б. Идеология в системе государственных отношений.....	448
Абылжакимова Б. Идеология как историко-философское понятие.....	452
М.Ж.Айткеева Влияние Социально-Психологических (Семейных) Факторов На Развитие Я-Концепции Ребенка.....	455
Ш.Искендерова Кыргыз жазычылардың чыгармачылығындағы чыыш поэзиясынын таасири.....	460
Керезбеков К.К. Соотношение понятий субъекты предпринимательского права и субъекты предпринимательской деятельности.....	462
Керезбеков К.К. Сущность предпринимательских правоотношений в хозяйственном обороте.....	465
Челпакова С.М. Роль досуговых учреждений в развитии личности ребёнка.....	468
Молдobaев Б.С. Финансовое обеспечение Вооруженных Сил КР и направление совершенствования финансового планирования.....	471
Молдobaев Б.С . Анализ состояния финансового обеспечения Вооруженных Сил Кыргызской Республики на современном этапе.....	475
Стамалиева К.А. Самостоятельная работа как средство формирования личности будущих учителей.....	478
Стамалиева К.А. Влияние познавательного интереса на самосознание.....	481
Сманбаев Ф.А Биология сабагың окутууда окуучуларга кесилтик багыт берүүнүн айрым жагдайлары	484

өзүнүн жетишкендиктерин айтып, мактандып отурган жери жок. Автор мындай жетишкендиктер Совет бийлигинин орношу менен гана ишке ачып жатканын, анын ордунда ар бир совет жараны болушу мүмкүн экенин баса көрсөткүсү келет.

Басылманын пропаганда-үгүттөөчү жана үюнчтуруучулук функциясы, журналистиканын маңызын коомдук ишмердүүлүктүн түрү катары толугу менен түшүндүрөт. Актуалдуу окуяларды жана көрүнүштөрдү партиялык еңүттө баалоо, алардын саясий маанилүүлүгүн, социалдык маңызын көрсөтүү, биздин күнделүк түрмүштүбүздөгү мисалдар менен массаны тарбиялоого чакырат.

Андан ары, публицистикалык чыгармага мүнездүү болгон ачык тенденциялуулук жана экспрессивдүүлүк менен, автор Пойинтон мырзага бир катар талантарды койот. "...Эгер сиз, өзүңүз айткандаи, колониялык Англия империясы, биздин Советтер Союзу сыйактуу, интернационалдык бир организм болсо, анда сиздин колонияңыз – Сикхы, Дъяк элдеринин ақындары жаргаддуу түрмүшта жатышкан, парламенттин палаталарына шайланышкан чыгар. Бул жөнүндө да, господин Пойинтон, эки соз сөзүнүзди бизден аябай кетиниз." Прессадагы публицистиканын пропагандалык функциясы туурасындагы тезис, басылманы "коллективдүү пропагандист, коллективдүү үгүттөөчү, коллективдүү уюштуруучу" катарында караган лениндиц окуудан келип чыгат. Публицист дайыма бир нерсени далилдеп же танып, бир нерсеге ишенидирп же ишенидирбей, партиялык программага, белгилүү бир көз карашка ынандырат. Пропагандалоо – бул сөздүн кенири маанисинде публицистиканын негизги мүнөзүү белгилеринин бири. К. Баялинов биз карап жаткан публицистикалык чыгармасында, өз убагында бир бүтүндүү механизм катарында иштеп турган Советтер Союзунун коммунистик идеологиясын пропагандалайт. Бир катар калемдештери орус жазуучуларынын чыгармаларын кыргызчалаганын, кыргыз ақындары орден, медалдар менен сыйланып, айрымдары өлкөнүн саясий ишмердүүлүгүнө да активдүү катышып, маданий тармактары ийгиликтерге токтолот.

Публицистикалык материалдар арналышы боюнча кыргыз адабий тилинин башка стилдеринен айырмаланат. Публицистикалык чыгармалар жашы, көз карашы, кесиби, улуту, кызмат абалы, кызыгуулары, билим денгээли ар турдуу болгон адамдардын тобуна арналат. Публицистикалык чыгарма коомдун чектелбеген адамдар тобуна арналандыктан, анын тили да элдик тилге жакындыгы менен башка стилдерден айырмаланат. Анын стили так, ачык, жөнекей жана образдуу келип, кепчүлүккө женил, түшүнүктүү болуш керек. Бул жагынан алганда да "Господин Пойинтонго менин сунушум" талаптарга толук жооп берет. Жазуучу өзүнүн башынан еткерген окуяларды мисалы кылып келип, аларга көркөм же расмий боек бербей эле, каралайым тилде айтат. "...Биз Ак-Өгүз, Бедел, Бикиртти деген ашууларды аштык. Ашуулардын белинде далай жан, далай мал кырылды. Айтоор, ажылым жок экен, мен өлбей аман калдым. Элтеп Турпанга жеттим. Сабитахун деген жергиликтүү бир байга малай болдум..."

Ошентип, К. Баялиновдун "Господин Пойинтонго менин сунушум" чыгармасы кыргыз публицистикасынын алгачкыларынын бири болгону талашсыз. Демек, "Касымалы Баялинов публицист болгонбу?", -деген суроого да, "Ооба, Касымалы Баялинов публицист болгон" деп кесе жооп бере алабыз.

Ал эми, ал кандай публицист болгон, бул К. Баялиновдун жазуучулук өмүр жолун архивдик материалдардын негизинде илимий иш жургүзүп, жооп берүү жакынки келечектин иши.

Пайдаланылган адабияттар

1. К.Баялинов Чыгармалар жыйнагы Фр.-1969.
2. Язык и композиция газетного текста Китепте: Л.М. Майданова Публицистический образ: проблемы композиции Свердловск-1987.
3. К.Баялинов Чыгармалар жыйнагы Фр.-1969, 1-том.
4. Т.Аширбаев Кыргыз тилинин стилистикасы, 4-китең. Б.,-2004
5. М.Ф.Нечиталюк Оружием публициста Львов-1981

Дашман А.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖУМА КҮНДӨРҮНҮН АТТАРЫ

Биз бул макалабызда кыргыз жана түрк тилдеридеги күн аттарынын төркүн-төсүн, фонетика- семантикалык жактан өзгөрүш жолун жана эки тилдеги жалпылык айырмачылыгын териштируүнү максат кылдык. Мындай илик-төөдө атадан тилдик кубулуштардын табиат маңызын так жана терен ачып берүү учун аларды .

башка түрк тилдери менен салынтырууну туура көрдүк.

Адамбаласынын өз жашоосун ырааттуу жана пландуу түрдө еткерүүсү, башка өлкөлөр менен болгон алакасын туура түзүп улантуусу учун убакыттын так аныкталышы керек.

Мунун ичинде жума күндерүн аныктай билүү да өзгөчө орунда турат. Бул маселеге келгенде, жума күндерүн дүйнө калкташынын дээрлик баарында эле асмандағы айдын абалына жана астрономиялық өзгөчөлүктөргө карай белгилегендиги илимде айтылып келет. Айталы, Ахмет Бургап “саатнаамелер” аттуу илимий макаласында saatnaameler жөнүндө кеп кылат да, анда жуманын жети күнү кандаңча берилгенди тууралуу мындача белгилегейт: «Бул чыгармаларда жуманын жети күнү, «Шемс-Күн, Зұхре-Венера, Утарид-Меркурий, Камер-Ай, Зұхал-Сатурн, Мұштери-Юпитер жана Меррих-Марс» сияктуу жети жылдыз тарабынан атalgan. Жуманын жети күнү жети убакытка ушул жети жылдыздын биринин аты коюлган.

Хренов Л. С., Голуб И. Я. «Время и календарь» аттуу китебинде болсо жума күндерүнүн атальшын теменкүдөй чечмелейт. «Адам баласы алгач күн менен түндү эсепке алууда бир колдогу манжалардың санын көңүлгө түйүшкөн. Мындаидык жыл амал окумуштуулар арасында беш күндүк жума эсеби деген ат менен белгилүү. Кийинчөрөк эки колдогу манжаларды кошуп, он күндүк жума эсебине етүшкөн. Аны «чоң жума»-деп аташкан.» Бул окумуштууларда күн аттарын орду (орун тартиби) алмашкан. Ахмет Бурхандан айрымаланып, башкача атапкан. Күн, Ай, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн.

Кудрет Эмирголу “Азыркы учурдагы жашообуздан тарыхы” аттуу емгөтингинде жети күндүк жуманын астрономия менен байланышынын болбондугун, анын Мезопотомияда табылғандыгын белгилейт. Ахди Атикте болсо жарадалуу процесси учурунда алты күнде аткарылган иштерди эсептей жана «Алла Таала жасаган ишин жети күндө бүтүрдү жана аткарған бардык иштеринен жетинчи күнү ёс

алды» деп жетинчи күндин ыйык экендигин белгилеп, о尤ол менен жуманын күндерүү аяктарын

белгилейт. Бабильдердин жуманын жети күнүне ошол учурда ачылган беш планета, күн жана айдын атын коюшкандыгы христиандар дүйнөсүнө да жаккан. Римдиктер колдонгон сегиз күндүк жума Исадан кийинки 321-жылы Константин тарабынан жети күн катары белгиленди. Жекшембى күнү биринчи күн, эс алуу жана ибадат кылуу күнү катары кабыл алынды.

Кыргыз окумуштуусу К. Сейдакматов күндерүү жуманы жаратыш салтынын ақыркы учурларында чыккандыгын, бул салт чыкканды асмандағы айдын нурларынын пайда болбондугун айтып кеткен. Ал: «Ай чыккандан кийин кынырката болуп турган мезгили биринчи жуманы пайда кылса, ай толгондо экинчи жумага, кийин кайра толгон ай бөксөрө баштаганда учунчүү жумага, андан да кийинки учурда болсо

тертүнчү жумага туура келет.» деп белгилеп кеткен.

Астрология илиминин өнүгүүсү аркылуу кээ бир Европа өлкөлөрүндө да бүгүнкү күнгө чейин жогоруда белгилентен жети жылдыздын аты күн аттары катары колдонулган.

Жуманын күндерүү кыргыз жана түрк элдеринде да диний ишеним жана салттардын натыйжасында, пайда болгондугу белгилентен. Бул салт славян элдеринде да учурдайт.

Кыргыздар күн аттарын арап жана фарс тилдеринен алганга чейин 12 айбандын аты менен атalgan түрк календарын колдонуп келишкен, т.а., жыл аттарын да күн аты катары коллонупчы. Мисалы: Чыккан күнү, уй күнү, барс күнү, ж.б.

Бул темасы тарыхый өнүттөн карал коре турган болсок, түрк элдеринде жуманын күндерүнүн атальшы XI. Кылымдардан кийин башталган. Махмут Кашики «Диван-и Лугат-и түрк» аттуу чыгармасында кеп болуп жаткан масёлени өтө дыкат терипширип, атальштар жөнүндө кенири жана так түшүнүк берип кеткен. Бул атальш түрк элдеринин ислам динин кабыл кылгандан кийин болгон жана атальштарга ислам дини чоң таасир тийгизген.

Казак илмпозу А. А. Курыштанов XIII-XIV. кылымдардагы тарыхый колказмаларга таянып, эски кыпчак (Куман) элдеринде жуманын күндерүнүн атальшы төмөндөгүдөй болбондугун таблица түрүндө көрсөткөн:

Кыпчакча,	Фарсча	Арапча
Тушанбе	نۇشتە	يوم الاثنين
Сешанбе	سې شىنبە	يوم الثلاثاء
Чааршанбе	چەھار شىنبە	يوم الأربعاء
Пааншанбе	پەچىختە	يوم الخميس
Айна	جۈمە، آدینە	يوم الجمعة
Сибат күн	رۈز شىنبە	يوم السبت
Иекшанбе	بىكىتە	يوم الأحد

Атактуу түрколог А. Н. Самойлович жуманын күндерүнүн атальшы жөнүндө мындаидык белгилейт: «Жума күндерүнүн атальшы түрк элдеринде маданий тилдик жана этникалык алаканын негизинде кечирээк (кийин) келип кирген». Ушундан улам, күн аттарынын атальшында түркүтүү жашоо ынгайына өтүү жана башка калкстар менен соода=сатык, маданий ж.б. байланышта болуу зор мааниге ээ деген бүтүмгө келсек болот.

Түрк элдеринде фарс жана арап тилдеринен өздөштүрүлгөн атальштар колдонулганга чейин жума күндерүн кадыресе эле ирети менен сактоо аркылуу белгилепшип келишкендиги байкалат.

Орусча	Кыргызча
Понедельник	Биринчи күн
Вторник	Экинчи күн
Среда	Үчүнчү күн
Четверг	Төртүнчү күн
Пятница	Бешинчи күн
Суббота	Алтынчы күн
Воскресенье	Базар күн

Жогоруда орусча жана кыргызча күн аттарында да байкалтандай эле Р. Улген «Ай жана күн терминдери жөнүндөгү бир изилдөө» аттуу макаласында башка түрк талктырында жума күндерүн атоо тажрыйбасына таянып күн аттарын түркчө кандайча атоо керектиги боюнча езунун котормо вариантын сунунш кылган. Бирок муун кабыл алышкан эмес. Бул күн аттарын таблица түрүндө көрсөтөлү:

Дүйшөмбүгө	<i>bawbın</i>
Шейшембиге	<i>ertegebıñ</i>
Шаршембиге	<i>ısklı</i>
Бейшембиге	<i>oṛagıñ</i>
Жумага	<i>duagıñ</i>
Ишембиге	<i>songıñ</i>
Жекшембиге	<i>boğrıñ</i>

Ал эми Р. Улгендин жогорудагы сунушу 1946-жылды кабылданышы ыктымал болчу. Биздин оюбузча, бул окумуштуу сунуш кылган атальштар жума күндерүнө карата элдин көзкарашына төп фкелгендиги менен жөндүү жана логикалык жактан ыраттуу болуп саналат. Себеби ышыкылды сезүнөн ордуна күн сезү колдонулуда, Дүйшөмбү күнү иштердин баары башталгаңдыктан, т.а., иштин башталгыч күнү болгондуккытан, ал-башкүн, Шейшемби күнү болсо, дүйшөмбүден кийин келгендиктен эртекүн, Шаршемби нурдуу, Жума дубакуну-Кудай Таала-га жалынуу, жалынып күннөөлөрдөн тазалануу жана майрам күн, Ишембиге акыркы күн, иш күнүнүн эн акыркысы. Жекшембиге күн болсо, «боди күн» деген термин менен аталган. Себеби ал күн эс алуу күнү болуп саналат, бутүнкү кыргыздар да ал күндү дем алып күн деп аташат. (Эс алуу күнү). Бул атальши орус тилиндеги «ден отдых» деген сездүн калкаланнып алынышы мүмкүн.

Кыргыз жана түрк тилиндеринде жума күндерүнүн атальшыны назар сала турган болсок, кыргыз тилинде жума күндерүнүн жалпы атальшы «жума жана алта», ал эми түркчө «хафта» сездерүү менен белгиленет. Ал эми жума ичиндеги ал күндүн атальшын таблитса түрүндө темөнкүдөй берсе бодот.

KIRGIZCA	ТЬРКЗЕ
Дүйшөмбү	Pazartesi
Шейшемби	Sali
Шаршемби	Zarsamba
Бейшемби	Perşembe
Жума	Cuma
Ишемби	Cumartesi
Жекшембиге	Pazar

Жогоруда көрүнүп турғандай, кыргыз тилгүндө шаршемби, бейшемби сездерүнүн фонетикалык жагынын окшош, мениси жагынан түрк тилиндеги загъашва, *Perşembe* сездерүнө дал келет. А «жума» сезү болсо фонетикалык жана маани жагынан эки тилде да бир колдонудот.

Анда жума күндерүнүн атальштарынын чыгыш тегине теринитируге етөлү. «Шембе» атальшы фарс тилинде «күн» деген маанини билдириет. «Шембе» атальшынын башына «Дү» (эки) сезүн көп турган болсок, фарсча *dÿ-wenbe* «экинчи күн» деген маанини туңдуруп калат. Фарс *dÿ-wenbe* > кырг дүйшөмбү. Түрк тилинде болсо «дүйшөмбү» сезү арап тилинде *الشنبة*, фарс тилиндеги «бвзг» деген сез менен түрк тилиндеги «эртеси» сездерүнүн айкашуусу аркулуу жасалган. Фарс тилинде «бвзг» сезү «соода сатык кылынган жер, жей турган нерселерди саткан жер» деген мааниде колдонулат. Бул ат убакыт еткөн сайнан «экинчи күн» деген маанине ээ боло баптаган. Бирок фарс тилиндеги «бвзг» сезүнүн мениси азыркы учурда түрк тилиндеги «пазар» сезүнүн маанисине дал келет, бир гана тыбыштык жактан езгөрүүгө учуралган. (n>b) Жуманын экинчи күнү болуп саналат, жекшембиге менен шейшембинин арасында күн болуп саналат. Диалектте болсо, “базар” катары атальшы келүүде.

«Шейшемби» сезү кыргыз тилинде фарс тилиндеги *الشنبة* (се-шенбе) деген сезүнен алынган, бул сез да эки сездүн (сөт-шенбе) «се» -уч, «шенбе» - «күн» биригишинен пайда болган жана экее биригип келип, «үчүнчү күн» деген манини билдириет. *Sali* сезү болсо түрк тилинде арап тилинен келген. Арап тилинде *الشنبة* сезү түрк тилинде «үчүнчү күн» деген мааниде колдонулат. Түрк тилинде кабылалууда фонетикалык жактан бир канча езгөрүүгө учурал *Sali* деген турпатта колдонулуп калган.

«Шаршемби» сезү да кыргыз жана түрк тилдерине фарс тилинен келип кирген. Фарстарда төртүнчү күн маанисин

бидириет. Фарс. **چەز شەنبە** (Чехар шенбе), кырг. **шаршемби**, түрк. **чаршамба**. Чаршамба сөзү кыргыз жана түрк тилинен фонетикалык жактан бир кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгон, бирок мааниси эч кандай өзгөрүүтө учуралган эмес. Фарс. **چەز** сөзү эсептик сан атооч кыргыз тилинен. **шар**, түрк тилинен **чар** турпатында келип кирген. Фарс тилиндеги экинчи муундагы • (түрк. h, крг. x) тыбышы эки тилде тен орто муундун жоюлушуна алып келген. Биринчи муундагы фарс. **چ** (турк.з, крг. ч) тыбышы > кырг. **ш** (ш) тыбышына етген. Миндан сырткары, **شەنبە** (шенбе), күн маанисindеги сөз кырг. жана түрк. н, б (н, б) тыбыштары ашыкча болуп киргендигине н>m (турк. n>m) өзгөрүүсүне да дуушар болгондугун айта кетишибиз керек. Мисалы: чаршамба > чаршамба сыяктуу.

«Бейшемби», фарс. **پەنچ شەنبە** (турк. *renz-şanbe*, крг. *penc-şanbe*), түрк. **першебе**. фарс тилиндеги бешинчи күн деген маанини туюндурат; фарс тилиндеги **جۈچ** сөзү «беш» деген маанини билдириет. Фарс. **جۈچ** сөзүндеги п тыбышы кыргыз тилиндеги б тыбышына n>b'га өтүп кеткен

Кырг. **жума** (жума) сөзү фарс. **جُمْهُ**, **أَدِينَهُ**, түрк. **жума**, арап. **يَوْمُ الْجَمْعَةِ**. Бул сез кыргыз, түрк жана фарс тилдерине арап тилинен келип кирген. Тактап айтканда, **جمع < الجمعة** деген этиш сөзүнөн алынган гана чогулуу, **жодугуши** маансин билдириет. Кыргыз тилиндеги жума сөзүнүн эки мааниси бар: 1) Бейшембиден кийинки күн. **Ал анда اپر** жума сайын **بارىپ** **турات** (Абдукаримов). 2) Жума маанисindеги колдонулган жети күндүк убакыт бирдигин билдириет. **Жума** күнү **کۇتەم**. (Т. Касымбеков). **Өзگөчө** эгин жэйшил келгендеге аптасы менен үй бетиң көрбәй станицида жүрчүбүз (Ч. Айтматов) Бугунку күндө «жума» жана «капта» сөздөрү синоним катары колдонулат. Туркияда болсо «жума» жуманын бешинчи күнү катары колдонулат. Жума сезү кеп болуп жаткан эки тилге тен фарс тилинен келип кирген. Жети күндөн турган убакыт бирдигинин маанисин билдириет: Түрк. **hafta** (*хафта*), кырг. **апта**. Өйдөдө көргөнүбүздөй **ج (y)** **ا(h)**, **خ(t)**, крг. **(x)** тыбышы менен башталган арап, фарс сердерү кыргыз тилинен киргендө, тыбыштык өзгөрүүгө учурал, сез башындагы «х» тыбышы түшүп калат. **Хасан** > **Асан**, **Хафта** > **Appta**. Мисалы: **كارىنىڭ سۆزۈن كاپقا ساڭتا**, **ولۇغۇن اپتا ساڭتا** (макал). Түрк тилиндеги болсо, мындай өзгөрүү жок. Азыркы учурда кыргыз тилиндеги «капта» деген сезгө караганда «жума» сезү көбүрек колдонулат.

Жума сезү кыргыз жана эле түрк элдеринде да етө маанилүү күн болуп саналат, башкача айтканда, кыргыздар да, түрктөр да бул күнду ыйык күн катары эсептешет. Ибадат

кылышнуучу күн болуп да саналат. Кыскасы, Христиандар үчүн жекшембى күн кандай мааниге ээ болсо, мусулман элдери үчүн жума күнү да ошондой эле мааниге ээ. Кыргыз эли жума күнүнө «боор күн» деп ат коюшуп алышкан. Элдик ишеним боюнча, ал күнү иш жасоого, жол журууге болбайт. Ибадат кылып, көзү өткөндергө дуба окуу керек. Мындай көрүнүш озгөчө карылар арасында езүнчө эле ишенимге айланып, каада-слт катары кабыл алынып кеткен. Түрк элдери да ислам динин кабыл алгандан кийин жума күнүнө чоң маани бере баштаган. Өзгөчө айыл жерлеринде жума учурунда иштешпейт. Эгерде иштей турган болсо деле ал иште эч кандай кайыр жок экендигин, ал аткарылган иштин тескериисинче жамандык алыш келишине да ишенишет. Айрыкча жана иш башталат турган болсо, мисалы, эгин эгиле турган болсо же болбосо жер – жемиштер биринчи жолу териле турган болсо жума күнү башталбайт. Бир күн мурунтан, башкача айтканда, бейшемби күнү дигер намазынан кийин ишке башталат. Эртеси күнү иш кайра улантыла берет. Жума күнү той өткөрүлөт. Ал күнү меште эч нерсе бышырылбайт. Адамдар жуунуп тазаланып, майрамда кийген кийимдерин кийишет, эркектөр жума намазына барышат. Бири-бири менен саламдашып көрушүшет, майрамдашат, бири-бирине таарынгандар жараашышат. Бири-биринен өзүнүн акысын кечишин сурашат. Меккеге жана аскерге бара тургандар жума күнү жума намазынан кийин жолго чыгышат. Ал күнү кимде ким билдүйнедөн кез жума турган болсо, ал жаннатка барат деген ишеним бар. Кыргыз элинде да эгерде бир адам шаршемби күнү кез жума турган болса, анын табыты боз үйдө эки күн сакталат. Учунчү күнү шамдарга жакын жерге коюлат. Жерге коюу учурду жума күнүнө түш келинген ал адамдын рухунун жаннатка барышына ишенишет. Жума күнү кыргыз жана түрк элдеринде кир жуулбайт.

Кыргыз тилиндеги **ишемби** сезү да фарс тилинен келип кирген: фарс. **روز شەنبە**, арап. **يَوْمُ السُّبْت** (*йевмүс-себт*) түрк тилиндеги болсо, **cumartesi** (*жумартеси*) сезү арап. (**жума + түрк. эртеси**). Аптанын жетинчи күнү. **жума** күнү менен жекшембى күнүнүн ортосундагы күн. Кыргыз эли жума күнүн ыйык күн катары эсептешкендиктен, **ишемби** күнүн «Иштин башы ишембى» дешип, ишти ошол күнү башташат. **السبت**

(себт) -арал сөзү, ал жети деген маанини билдирет. Бул күн мусевиилер менен ибраанийлер үчүн да ыйык күн болуп саналат. *Cumartesi* (жумартеси) деген атальш тыңчтык маанисип билдириген эски ибраанийце «аббот» деген сөздөн (кээ бир булактарда “саббат”) алынган. Биздин оюбузча, шаббот же болбосо *саббат* сөздөрү арал тилиндеги *السبت* (себт) жети сөзүнө фонетикалык жана маани жактан окошо болгондуктан, ушундайча атальш калган.

Кыргыз тилинде жекшемби, фарс *پەشەبە* (йек-шенбе), түрк. *pazar* (пазар). Фарс тилинде *كۈچ* (йек) кырг. жек. Кыргыз тилине өтүп жатканда *كۈچ* (йек) сөзү тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурал, *كۈچىنى* ж-тыбышына еткөн. кыргыз, жана түрк

тилдеринин экөөндө төң (bazar) базар деген сөз эки маанини билдирет. Биринчиден соода сатык кылынган жер, экинчиден, күндүн аты. Кыргыз эли жекшемби деген сөздүн ордуна жетинчи күн деген сөз айкашында колдонушат. Кээде. Анын ордуна дем алыш күн, же базар күн деп да аташат.

Эми, төмөндөгү таблитсаны пайдаланып, кыргыз, түрк жана башка түрк элдеринин тилдеринде азыркы учурда жуманын күндөрү кандайча аталарапна, бул боюнча окошоштуктары менен айырмачылыктарына байкоо жургүзөлү.

КЫРГЫЗ ТИЛИ	ТҮРК ТИЛИ	КАЗАК ТИЛИ	ӨЗБЕК ТИЛИ	УЙГУР ТИЛИ
Дүйшөмбү	Pazartesi	Дүйсенби	Душамба	Дүшэмбэ
Шейшемби	Sali	Сейсенби	Сешамба	Шишэмбэ
Шаршемби	Zargamba	Сэрсенби	Чоршамба	Чаршэмбэ
Бейшемби	Perşembe	Бейсенби	Панжшамба	Пейшэмбэ
Жума	Cuma	Жума	Жума	Жумэ
Ишемби	Cumartesi	Сенби	Шамба	Шамбэ
Жекшемби	Pazar	Жексенби	Якшамба	Йекшембэ

ТАТАР ТИЛИ	ТУВА ТИЛИ	КАРАЙИМ ТИЛИ (ТҮРКТӨРДӨГҮ ЕВРЕЙЛЕРИ)	КАРАЧАЙ ТИЛИ БОЛГАРЛАРДА
Дүшэмбे	Ийи дугаар күн	<i>Yoh Basq'ın</i>	<i>Basq'ın</i>
Сишэмбэ	Үшкү дугаар күн	<i>Orta Kıp</i>	<i>Geverek kıp</i>
Чаршэмбэ	Дөрткү дугаар күн	<i>Kan Kıp</i>	<i>Baras kıp</i>
Панжшэмбө	Бешкү дугаар күн	<i>Gizleyne Kıp</i>	<i>Orta kıp</i>
Жума	Чорткү дугаар күн	<i>Eyne Kıp</i>	<i>Baugam kıp</i>
Шимбэ	Улуг күн Бир дугаар күн	<i>Sabbaı Kıp</i>	<i>Sabat kıp</i>
Якшембө	Ийи дугаар күн	<i>Yohkıp</i>	Ийи дугаар күн

АЛТАЙ ТИЛИ	ТҮРКМЕН ТИЛИ	КАРАКАЛПАК ТИЛИ	БАШКЫР ТИЛИ
Баштапкы кяни	Дүшнебе	Дүйшемби	Дүшэмбэ
Экинчи кини	Сишенбе	Сишенби	Шишенбэ
Чинчи кини	Чаршенбе	Шаршемби	Шаршамбы
Ортозы кини	Пеншенбе	Пишенби	Песазна
Бежинчи кини	Анна, анна куни	Жума	Йома
Алтынчы кини	Шенбе	Исемби	Шамбэ
Амыраар кини	Екшенбе	Екшемби	Йежиэмбэ

Жума күдөрүнүн атальшы боюнча түрк тилиндеги диалектилерде айырмачылыктар учурайт. Анда адабий тил менен

жергиликтүү (диалектилерди) атооларду төмөнкү таблитса аркулуу өз ара салыштырыш көрөлү.

Pazartesi	vrás (I), balamurt (II) [balat (III)] <i>baskın</i> , baş (IV), сұта ызы, съз (II), deri ertesi, devrek, efləni, erek, geregerti, gerey, girce ertesi, tire pazarı, ызыбын, yalavaz (I), yolcu (I)
Sali	buldur bazarı, deynek, devrek ertesi, gırgekyn, sehirin gidimi
3arsamba	arbe (II), baraskın, ıskılı (I), gubekli (II), tabakpazari (tabahpazari), dernek (4.3arsamba гып 5.Pazar гып) Zarsamba гып
Perşembe	ali (Kerkük), bolu (II), börlü pazarı, cumaaksamı (cumicesi), eyne (I), gerde (I), iskan
Cuma	avşar (I) dirnek гып: (1.Cuma гып 2.Pazarın kurulduğu гып), ineqyn;
Cumartesi	Cumabırı, cumiyesi (съмитети), sabatkyň, ternek
Pazar	Ahet, avdan, cuma ikisi, denek гып, direği Geregi, giregi (varyantları зок), diri (IV) [diri гып]: 1.Pazar 2.Pazartesi, ىيىق كىن, Kiregi, gulsar gidimi, sarbazari, zerzene (I)

Жогорудагы таблицада көрүнүп турғандай, Түркияның жергиликтүү күн аттары менен башка түрк тилдүү калктарадагы атоолордо орткөн колдонулган сөздөр бар. Мисалы, карайимдерде (турк еврейлеринде) *йох башкун*, карачайларда *башкун*. Түркиядада *башкун* (*pazatesi*) «дүйнөмү» маанисінде колдонулат. Карайимдерде *шаббат* күн, балкарларда *шаббат* күн Түркиядада *шабаткун* (*cimartesi*) «шишемби» маанисін тууңдурат. Карайимдер жума күнүн *ейне* деп аташат. Бул болсо, (Регөембе) бейшемби күн катары колдонулуда. 1- (ейне) 1-убакыт, учур. 2- чарчагандык. 3- кайда деген маанилерди туюндурат.

Балкарлардагы *барас* күн менен Түркиядагы *бараскун* деген оқшош маанинде ээ жана ошундайча колдонулат.

Орус тилиндеги алтыгчы күндин туюнтурган *суббота* деген сөз болсо, еврейлерде *шабат* же болбосо *шаббат* деген турлатта жетинчи күн маанисінде колдонулат. Бирок бул сөз арап тилинен келген болсо да, ал бул тилден еврейлер аркулуу келип киргөн болсо керек деп ойлойбуз.

Жыйынтыктай айтканда:

1- кыргыз, түрк жана башка түрк тилдүү калктарын тилдеринде жума күндерүнүн атальштарында оқшоптуктар менен катар айырмачылыктар да бар экендигин көре алабыз.

2- жума күндерүнүн атальштары жагынан кыргыз жана түрк тилдеринде *шаршемби*, *бейшемби* жана *жума* сөздөрү орткөн болуп, оқшош колдонулат.

3- кыргыздар, түрктөр жана башка түрк тилдүү калктаар бирдей диний көз-караштардын, салт=санаалардын таасири астында экендиги байкалат. Мисалы, жума, түрк

элдеринде майрам, ыйык күн катары эсептелинет.

4- кыргыздар, түрктөр жана башка түрк тилдүү калктаар жума күндерүн атоодо Иран маданияты менен арап тилинен (ислам динин кабыл алгандан кийин) таасирленишкендиктери ачык эле байкалын турат. Мусулман болбогон түрк калктары болсо, христиан дининен таасирленип, ошого жараша күн аттарын белгилешкендиги байкалат. Мисалы, карачайларда ушундайча.

5- иран жана арап маданиятынан таасирленбеген Тыва жана шор тилдеринде арапча жана фарсча күн аттары колдонулбайт. Бул көрүнүштүн себеби да алардын географиялык жайгацкан жерлеринин узак болгондугунан болушу керек.

6- кыргыздар, түрктөр жана башка түрк тилдүү калктаар жума күндерүнүн атальштары мурун жок болчу. Алар күндерү эсептик сан атоочтор аркулуу белгилеп келишкен. Иран маданиятынын жана ислам дининин кабыл алышындаан кийин анын таасири менен жума күндерүнүн азыркы учурдагы атальштарын кабыл алышын, колдоно башташкан жана колдонуп жатышат.

7- Эски түрктөрдө жылды он эки жаныбардын аты аркылуу атакан, муну менен катар атоода аны күн аттарын колдонушкан. Мисалы, чычкан күнү, уй күнү, балык күнү ж.б.

8- азыркы учурда Европа өлкөлөрүндө колдонулуп келе жаткан күн аттары 7 жылдыздын аты аркылуу аталаат.

Адабияттар:

1. Altayca-Türkçe Sözlük (Hazırlayanlar: Emine Gürsoy-Naskalı, Muvaffak Duranlı), TDK Yayınları, Ankara, 1999.
2. R. Toparlı, H. Vural, R. Karaathlı, Kırzak Türkzesi Sözlüğü, TDK Yayınları: 835, Ankara, 2003

3. Ekrem Arikhoğlu-Klara Kuular, *Tuva Türkzesi Sızlığı*, TDK Yayınları, Ankara, 2003.
4. Emir Necipovız Necip, *Yeni Uygur Türkzesi Sızlığı*, (Russadan çeviren: İlkil Kurban), TDK Yayınları, Ankara, 1995.
5. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydin Kitapevi Yayınları, 16. Baskı. 1999.
6. İ.Zeki Eyyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sızlığı*, Sosyal Yayınlar, 1995.
7. İlyas Karşılık, Arapça Sızlık
8. *Journal of Turkic Civilization Studies*, Kyrgyz-Turkish Manas University Publication: 62, Bishkek 2004, s. 266.
9. Kerim Yurd, *TFA*, 1959, sayı:122, s. 1989.
10. Kudret Emiroğlu, *Göndelik Hayatınızın Tarihi*; Dost Kirâbevi, II. Baskı, Mayıs 2001, s. 81.
11. Mohammad Moein, *Farhang e Farsi*, Cilt II, s. 2081.
12. Muhammed Resad Hamzıbey, *Mescid-i l-Luga al-'Arabiyya*, Kahire, 1968.
13. Refet İlgen, *Ay Ve Gön Terimleri Hakkında Bir İnceleme*, Türk Dili Belleten; sayı: 8-9, 1946, s.69.
14. Semsettin Sami, *Katıys-ı Türk*, III. Cild, s.1058.
15. Абдувалиев И. Мезгил ченем аттары //Ленинчил жаш, 1985.-20-июнь.
16. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
17. Колгариев Махмуд. Түрк түзлар деңгөсү. Дөвөн лугат түрк. -Ташкент, 1960. - Т. 1-3., -332 с. (Өзбекче).
18. Курышканов А. К. Көне кыпшак тилиндеги ай, күн аттары. // В кн: Исследования по тюркологии. Алма-Ата, Наука, 1969.
19. Кыргыз совет энциклопедиясы, Ф., 1978 т.3., 92
20. Самойлович А.Н. Название дней недели у турецких народов // Яфетический сборник. Т.2. -М., 1923.- 167с
21. Сейдакматов К. Кыргыз элинин календарь түшүнүгү. -Ф., 1987.- 43 с.
22. Сыдыков А.Н. Лексика - Семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках: Дисс. ... канд. филол. Наук. - Б., 1995.-
23. Хрейнов Л.С., Голуб И. Я. Время и календарь. - М.: Наука, 1989.- 128 с.

Джапаров Н.Р., КГУ

АРХЕТИПЫ ДРЕВНЕКЫРГЫЗСКИХ ГИДРОНИМОВ

Впервые водные названия кыргызского языка графически зафиксировались в составе китайских дипломатических документов и рунических памятников древнетюркского языка, т.е. на высеченных каменных плитах, найденных у берегов рек Енисей и Орхон. Например, Анна, Янхай, Сай, Йенчигіз, Актермел, Ігіз и Йулаг (4,80-96). Именно в известных текстах, на древнетюркском языке значились архетипы гидронимов и в ныне существующем современном кыргызском языке. Однако так называемые архетипы или же этимоны современных гидронимов в кыргызском языке теперь уже стали не только акустической формой и отправной точкой для дальнейшего фонетического развития водного названия как языкового знака с территориальной маркировкой. На наш взгляд, здесь уместно упомянуть тот факт, что подавляющее большинство тюркологов, в чьих трудах рассматривался вопрос истории тюркских языков, считают, что под термином «древнетюркский», на самом деле, кроется «древнекыргызский язык». Как выразился в свое время Тенишев Э., что «литературный (точнее: ритуальный) язык древних кыргызов (VIII-XII вв.) известен по памятникам рунического письма о бассейне реки Енисей» (9,5). В то же время, сравнивая язык древних киргизов и лобнорцев, Малов С.Е. без тени сомнения утверждает: «...лобнорский есть древний разговорный язык древних киргизов. Киргизы удалившись на запад из монголии, восприняли в свой язык, я думаю, «ж» в ряде

слов, но все же они не могли изменить свой язык, так как их (т.е. киргизов) было довольно много и они жили достаточно компактно, начиная от Карагара по горам Юлдуз и по Памиру, и Алтаю, и современной Киргизии. Если сравнить енисейскую «киргизскую» письменность древнего периода (5-9 вв.), то, конечно, этот каменописный язык очень мало похож на этот предполагаемый мною древний разговорный киргизский язык» (5,5). Например, древние кыргызы употребляли в качестве географического термина гидроним «кюор» - «озеро». В частности, озеро с таким названием существует в Монголии. Данное озеро имеет даже атрибутивный компонент как, Кыргыззор «кыргызское озеро». Известный историк Абрамзон С.М. в своих исследованиях этот термин приводит в пример в качестве исторической действительности по этногенетике и культуре древних кыргызов. В частности: «В одном из заговоров против злой силы, которую несут собой змеи и вредные насекомые, говорится: «Кјкјоордун кјлінж кјч! ...какшаалдын члінж кјч! (Переселяйся на озеро Кукунор!). Откуда взялось название Кукунор среди киргизов? Какое отношение к киргизам имеет этот отдаленный притибетский район? По показаниям некоторых информаторов, а также географа А.В.Станишевского, отдельные группы киргизов еще сравнительно недавно проникали вплоть до Тибета»(1,67). Отсюда вытекает сам собой разумеющийся закономерный вывод о том, что